

ZENONAS NORKUS

Postmodernizmas istorikoje: retorikos tradicija ir H. White'o istoriografinio stiliaus tradicija

Bene populiariausias šiuolaikinio nespecializuoto filosofinio diskurso objektas tebėra postmodernizmo fenomenas. Jau parašyta net diskusijų “apie postmodernizmo istoriją”, todėl nėra reikalo jos referuoti. “Dabartinis” postmodernizmo apibrėžimas, kuriuo pradėsime postmodernizmo istoriografijos teorijoje (istorikoje) aptarti, būtų toks: postmodernizmas yra pantekstualinė kultūros samprata. Postmodernistiškai suprantama kultūra – tai tiesiog tekstų masyvas, kuris vis auga, didėja. Šitame tekstų “išplėstinės reprodukcijos” procese nėra jokios Gilesnės transcendentinės prasmės – ar tai būtų artėjimas prie Tiesos, žmonijos Švietimasis ar pan. Postmodernistinė kultūros samprata suspenduoja tekstų pretenzijas į objektyvų galiojimą. Matuojant “iki-postmodernistinio” (taigi “modernistinio”) filosofinio diskurso matu, ši kultūros samprata yra reliatyvistinė. “Postmodernistinis judėjimas – efemeriška kultūrinė mada – yra įdomus kaip gyva, šiuolaikinė reliatyvizmo apraiška.”²

Ši diagnozė implikuoja ir postmodernizmo genealogijos tyrimų programą. Prie reliatyvistinio mąstymo Vakaruose ištakų aptinkame antikinę sofistika, kuri kartu buvo ir kalbos bei tekstų tyrimų gramatikoje ir retorikoje pradininkė. Šio rašinio tikslas ir būtų panagrinėti šioje perspektyvoje postmodernistinio sąjūdžio genealogiją. Šis tikslas nėra įrodyti, kad “postmodernizmas jau buvo”. Tiesiog siekiame panagrinėti, kokius Vakarų kultūros istorijos reiškinius galima būtų gretinti (bent kai kuriais atžvilgiais) su postmodernizmu. Toks tyrimas nėra pastanga “ištirpdyti” postmodernizmą tipologinėse bendrybėse ar precedentuose, bet, atvirkščiai, išryškinti jo savitumą šių precedentų atžvilgiu. Be to, siekdamas būti konkretnis, tyrimo temą apriboju postmodernistinės istoriografijos teorijos (istorikos) genealogija.

Su šiomis išlygomis pagrindines šio rašinio tezes galima suformuluoti taip: 1) postmodernizmo “prosenelis” yra antikinė sofistika ir retorika;

¹ Bertens H. *The Idea of the Postmodern: A History*. London and New York, 1995.

² Gellner E. *Postmodernizmas, protas ir religija*. Vilnius, 1993. P. 43.

2) pats postmodernizmas gali būti apibūdintas kaip neosofistika ir ne-oretorika (nehumanistinė ir antihumanistinė); 3) postmodernizmas yra vienas iš daugelio epizodų, kai susiduria dvi tradicijos Vakarų kultūroje: filosofinė ir retorinė.

Iš tikrųjų, ir antikos laikais filosofija toli gražu nebuvo antikinės kultūros, to, ką patys senovės graikai vadino *paideia*, dominantė. Antikos filosofija greičiau galėtų būti pavadinta antikos kontrkultūra: filosofavimas buvo tarsi “eskapizmo” forma. Antikos kultūroje dominavo veikiau retorika – sofistika, kuri buvo pagrindinis Sokrato, Platono ir kitų graikų filosofų kritikos objektas, įpėdinė.³ Tiesa, daugelis retorikos teoretikų įsitraukė į sofistikos kritikų chorą. Prie retorikos teorijos ištakų stovi Isokratas (436–338 m. pr. Kr.), kurį W. Jaegeris vadina antikinio humanizmo “humanitarinės kultūros” prasme “tėvu”.⁴ Georgijaus mokinys Isokratas, kaip ir antikinės filosofijos “šventasis” Sokratas, buvo sofistikos kritikas.⁵ Jis teigė, kad strategiškai yra netikslingas demonstratyvus tradicinių dorovės normų paniekimas, būdingas sofistikai. Sofistika – tai amoralė, neatsakinga retorika. Tikra retorika turinti būti morali: oratorius nekvestionuoja tradicinių dorovės normų, nes kitaip jis neturės į ką “atsiremti” savo argumentacijoje, kurios tikslas – paveikti minios nuomones konkrečiu klausimu. Filosofui rūpi šių normų, pilietinės bendruomenės “politinio žaidimo” taisyklių objektyvus pagrįstumas. Retoriui rūpi sėkmė žaidžiant pagal šias taisykles. Klausimas, ar egzistuoja absoliutus standartas joms vertinti, jam neįdomus. Jis suspenduojamas. Tiek pat mažai jam rūpi, kad apie jusliškai suvokiamus, pavienius dalykus tikras žinojimas neįmanomas, – ši antikinės filosofijos pamatinė įžvalga. Pakenka, kad apie tokius dalykus galime turėti geriau ar blogiau pagrįstas nuomones.

³ Žr. *Marrou H. I. Historia wychowania w starożytności. Warszawa, 1969. S. 281–283; Ijsseling S. Rhetoric and Philosophy in Conflict. The Hague, 1976; Аверинцев С. С. Античная риторика и судьбы античного рационализма // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика. Москва, 1991. С. 3–26.*

⁴ Žr. *Jaeger W. Paideia: die Formung des griechischen Menschen. 3. Aufl. Berlin, 1959. Bd. 3. S. 106.*

⁵ Žr. *Исократ. Против софистов // Вестник древней истории. 1968. № 1 (103). С. 230–234.*

Žmogaus idealas antikos filosofijoje buvo išminčius, kuriam rūpi tik amžini ir absoliučiai tikri dalykai. Tapti filosofu – reiškė atlikti dorovinio atsinaujinimo (atsivertimo) akta, tapti ne visai “šio pasaulio” žmogumi, demonstruojant tai asketiniu gyvenimo būdu ir netgi išore. Kaip rašė Dionas Chrizostomas, filosofą galima atpažinti iš trumpo, iš šiurkščios medžiagos pasiūto apsiausto (*tribon*)⁶. Retorinis žmogaus idealas buvo visiškai panirusi “šiam pasaulyje” asmenybė, sugebanti apie visus praktinius gyvenimo dalykus pagrįstai, įtikinamai kalbėti ir rinktis. Intelektualinę galią, būdingą tokiam žmogui, Aristotelis vadino žodžiu *fronesis*, romėnai – *ingenium*, o daug vėliau B. Pascalis – *subtilumo dvasia* (*esprit de finesse*), priešindamas ją “geometrijos dvasiai”. Galima ją tapatinti ir su tuo, ką I. Kantas vadino “sprendimo galia”, vadinti “taktu” ar net tiesiog “sveiku protu”. Bet tai ne nebylus, bet kalbantis, komunikuojantis “sveikas protas”. Geriausiu būdu komunikacinei “sveiko proto” galiai ugdyti jau antikiniai retorikos mokytojai laikė literatūrinį, “humanitarinį” lavinimą studijuojant raštijos paminklus.

Filosofijos “aukso amžiumi” galima laikyti viduramžius, kai krikščionybė kaip “liaudies platonizmas” neregėtai sureikšmino “amžinus ir absoliučiai tikrus” dalykus, taip pat ir praktinio gyvenimo perspektyvoje. Graikų filosofijoje “dualistinė esinijos sąranga dar tik mezgėsi ir nepersiliejo į kasdienę sąmonę: kasdienybės graikas, gyvenantis *doxa* ruime, nuo galvos iki kojų buvo šio pasaulio žmogus, pasinėręs į jusliškojo kosmo stichiją, o viduramžiais transcendentiškos orientacijos dualizmas, išlikęs filosofijoje ir teologijoje, prasmelkia į kasdienę sąmonę, iš teorinio principo tampa gyvenimo norma, etiniu reikalavimu ir ideologiniu imperatyvu”.⁷ Tiesa, tiltu į “amžinus ir nekintamus dalykus” dabar tapo tikėjimas, o filosofijai teko iš pažiūros kuklus “teologijos tarnaitės” vaidmuo. Tačiau ir šiame vaidmenyje ji sugebėjo būti integruojančia ugdymo ir “elitinės” dvasinės kultūros galia, “scholastine (mokyklų) filosofija”.

Šis pavadinimas XV–XVI amžiais tapo paniekinimu: Renesanso humanistai filosofijos adresu kartoja tuos pačius argumentus, kuriais an-

⁶ Žr. Marrou H. I. *Historia wychowania w starożytności*. S. 295.

⁷ Štiogeris A. *Žmogaus pasaulis ir egzistencinis mąstymas*. Vilnius, 1985. P. 38.

tikos retorikai peikė filosofiją ginčiuose dėl kultūrinio prioriteto. Tai sveltumas praktinio gyvenimo reikmėms, nuobodumas, estetinio grakštumo stoka ir t. t. Renesansinis humanizmas ir buvo ne kas kita kaip retorikos “revanšas” prieš filosofiją, o pats Renesansas – tai visų pirma retorikos renesansas.⁸ Antikinės filosofijos Renesanso laikais nereikėjo “atgaivinti”, nes ji ir taip buvo “scholastinės filosofijos” dalis. Humanistai atlieka jos “filologinę redukciją”, domėdamiesi antikinė filosofija visų pirma kaip tekstais, kalbos paminklais, o ne jų tiesos turiniu. Tai, kas postmodernizmas yra “modernizmo” (“švietėjiškosios” tradicijos) atžvilgiu, humanizmas buvo viduramžių krikščioniškosios kultūrinės sintezės atžvilgiu.

XVII amžiuje, prie naujųjų laikų slenksčio, matome dabar jau filosofijos revanšą prieš retoriką. Tiesa, tai buvo jau kita, dekartiškosios “mentalistinės revoliucijos” atnaujinta filosofija, apibrėžusi save kaip mokslą apie subjekto sąmonėje atrandamus pažinimo principus. Ir racionalistinė Port-Royalio logika, ir empiristinė “įspūdžių” bei “idėjų” teorija pakartoja tradicinę filosofijos verdiktą retorikai: “retorikos atžvilgiu mes padarėme išvadą, kad galima jos pagalba randant mintis, išraiškas ir puošmenas, nėra tokia didelė. Dvasia pateikia pakankamai minčių, įprastinė kalbos vartosena – išraiškų, o figūrų ir puošmenų turime netgi per daug.”⁹ “Mes turime pripažinti, kad visos retorikos menas (...), visa dirbtinė ir figūratyvinė žodžių vartosena, kurią išrado iškalba, padeda įteigti neteisingas idėjas, kurstyti aistras ir tokiu būdu klaidinti sprendimo galią (*Judgement*); taigi jos yra visiškai apgaulė.”¹⁰ Dabar “filosofinio keiksmazodžio” vaidmuo teko žodžiui “retorika”.

Atrodytų, retorika buvo galutinai nustumta į kultūros pašalius. Tuo labiau, kad ir jos tradicinę “tekstologinę” problematiką perėmė naujieji specialūs filologiniai mokslai. Tiesa, tuose pašaliuose ilgai atsiderė

⁸ Taip renesansinio humanizmo prigimtį aiškina *Kristeller P. O. Philosophy and Humanism in Renaissance Perspective // Renaissance Image of Man and World /ed. by Kelley B. O. Ohio, 1966. P. 29–51.*

⁹ *Arnauld A. Die Logik oder die Kunst des Denkens. Darmstadt, 1972. S. 17.*

¹⁰ *Locke J. Essay Concerning Human Understanding /ed. with a Foreword by P. Niddich. Oxford, 1979. P. 508 (Book III, Ch. X, d. 34)*

ir pati filosofija, su kurios pretenzijomis į "kultūros tribunolo" vaidmenį vis mažiau skaitėsi kultūros centre įsitvirtinę naujieji specialūs mokslai. Ir "universalą" filosofą, ieškančią absoliučių tiesų apie būties pagrindus bei galutinius gyvenimo tikslus, ir tokį pat "universalą" retorių, pasitenkinantį nuomonėmis, bet užtat mokantį gražiai ir įtikinamai kalbėti apie visus praktinio gyvenimo klausimus, išstūmė profesionalas specialistas, atstovaujantis siaurai specialiai disciplinai. "Retorikos ir filosofijos dualizmo vietą užėmė specialių mokslų, kurie ginčijo ir filosofijos, ir retorikos pirmenybę, pliuralizmas."¹¹ Visa triukšminga modernistų ir postmodernistų diskusija – tik periferinės reikšmės įvykis, nieko nekeičiantis kasdienėje "europietiškos profesionaliai specializuotos žmonių" (M. Weberis) mokslinių tyrimų darbotvarkėje.

Šis kultūrinis postmodernistinio sąjūdžio (palyginti su renesansiniu humanizmu) nereikšmingumas nekliudo jį vertinti kaip trečią ir naujausią retorinės ir filosofinės tradicijų Vakarų kultūroje konfrontacijos epizodą. Tai nėra akivaizdu iš pirmo žvilgsnio, nes daugumos šiuolaikinių postmodernizmo teoretikų bagažas – struktūralistinė ir poststruktūralistinė metodologija besivadovaujančios literatūrologijos sąvokos. Tačiau ir pati literatūrologija, ir jos kategorinis aparatas kyla iš klasikinių "tekstologinių" teorijų retorikoje ir poetikoje. Kaip genealoginio postmodernizmo ryšio su retorine tradicija liudininė ypač įdomi "sąmonės istorijos" profesoriaus (Kalifornijos universitete) Haydeno White'o (g. 1928) "istoriografinio stiliaus" teorija.¹² Čia bandoma užmegzti tiesioginį postmodernistinio mąstymo ir retorinės tradicijos dialogą, išsiverčiant be tarpininkų literatūrologinio struktūralizmo bei poststruktūralizmo pavidalu.

¹¹ Breuer D., Schanze H. Topik: Ein interdisziplinäres Problem // Topik. Beiträge zur interdisziplinären Diskussion. München, 1981. S. 10.

¹² Ji dėstoma pagrindiniame H. White'o veikalė "White H. Metahistory: the Historical Imagination in Nineteenth Century Europe. Baltimore and London, 1973. Šiame veikalė išdėstyta idėja H. White'as plėtoja ir pritaiko daugelyje straipsnių rinkinyje: "White H. Tropics of Discourse: Essays in the Cultural Criticism. Baltimore etc., 1978; jo paties: "The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation. Baltimore etc., 1987. H. White'o kūryba jau trumpai pristatyta Lietuvos skaitytojui. Žr. Norkus Z. Heidenas Vaitas ir naratyvistinis posūkis istorijos filosofijoje // Žmogus ir pasaulis (Tarptautinės mokslinės konferencijos pranešimų medžiaga). Kaunas, 1993. P. 67-69.

Neatsitiktinai tokį bandymą aptinkame būtent istorikoje (istoriografijos teorijoje), kaip ir neatsitiktinai kalbame būtent apie “istoriką”, o ne, tarkime, apie “istorijos filosofiją”, “istoriografijos filosofiją” ar “istorijos mokslo filosofiją”. Ir istorijos filosofija, ir istoriografijos filosofija – tai palyginti modernūs reiškiniai. O istoriografijos teorijos (istorikos) ištakos siekia antikos laikus, kai susiklostė iki pat XVIII amžiaus dominavęs požiūris į istoriografiją kaip retorikos meno pritaikymą. Traktatai apie istoriografijos prigimtį ir paskirtį buvo retorikos teorijos šaka, ypač suklestėjusi XVI amžiuje.¹³ Istorijos filosofija, kaip diskursas apie istorijos esminį turinį ir prasmę, atsirado tik XVIII amžiuje kaip krikščioniškosios teologijos sekuliarizacijos produktas.¹⁴ O XIX amžiaus pabaigoje filosofai įsteigia specializuotą “tribunolą” istoriografijos pretenzijoms į moksliskumą tirti bei ją pagrįsti kaip mokslą. Tai buvo vadinamoji “kritinė istorijos filosofija” – istorijos pažinimo epistemologija. Jos programą XX amžiaus viduryje perėmė analitinė istorijos filosofija.

Viena pagrindinių istorijos epistemologijos problemų tradiciškai buvo istoriografijos moksliskumo normų specifika gamtytyros atžvilgiu. Analitinė istorijos filosofija šį klausimą sukonkretino taip: ar aiškinant istorijos įvykius pakanka standartinių mokslinio aiškinimo formų, vadinamų dedukciniu-nomologiniu aiškinimu bei indukcinu-statistiniu aiškinimu? Daugelis filosofų teigė, kad istoriografija ir kitos disciplinos, aiškinančios žmonių veiksmus, naudojasi ypatingomis aiškinimo formomis – “racionaliais aiškinimais” ar “praktiniais silogizmais”.¹⁵ Ši diskusija aiškinimo logikos terminais aktualizuoja seną W. Dilthey’aus įžvalgą: “gamtą mes aiškiname, sielos gyvenimą suprantame”.¹⁶

Septintojo dešimtmečio viduryje pasirodė darbų, kuriuose istorijos pažinimo savitumas siejamas jau nebe su supratimu, bet su pasakoji-

¹³ Net 16 jų paskelbti 1579 m. išleistoje retorinės istorikos traktatų rinktinėje: *Artis Historicae Penus* / ed. Wolff J. Basel, 1579. Vol. 1–2.

¹⁴ Žr. *Loewith K. Weltgeschichte und Heilsgeschehen. Die theologische Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie* // *Saemtliche Schriften*. Stuttgart, 1983. Bd. 2. S. 7–239.

¹⁵ Žr. *Lomanienė N. Standartinė mokslo koncepcija: istorinio aiškinimo problema* // *Žmogus ir visuomenė*. 1994. Nr. 2. P. 27–32.

¹⁶ *Dilthey W. Ideen ueber eine beschreibende und zergliedernde Psychologie* // *Gesammelte Werke*. Berlin, 1924. Bd. 5. S. 144.

mu.¹⁷ Šiuo požiūriu kitų disciplinų mokslininkai konstruoja teorijas ir aiškina, o istorikai – pasakoja. Tai buvo vadinamojo “naratyvistinio (lot. *narrare* – pasakoti) posūkio” istorikoje pradžia. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje H. White’as radikalizavo šį posūkį, nebeprisimdamas istorijos epistemologijai būdingų įsipareigojimų – suformuluoti objektyvaus istorijos pažinimo kriterijus.¹⁸ Jis tapo postmodernistinės istorikos pradininku, taip pat ir vienu iš postmodernizmo apskritai pionierių.¹⁹

H. White’as sugrąžino istoriografijos teoriją prie jos ištakų retorikoje, kurioje istoriniai tekstai buvo laikomi vienu iš retorikos meno pritaikymo vaisių. Tad jo teoriją galime laikyti ir retorinės istorikos restauracija ar jos renesanso inicijavimu. Retorikos teorijoje tradiciškai²⁰ skiriamos dvi teksto konstravimo fazės: 1) minčių kūrimas bei apdorojimas; 2) tų minčių kalbinis reiškimas. Lotyniškais retorikos teorijos terminais pirmoji fazė vadinama *res* (dalykas), o antroji – *verbum* (žodis). Dalykinė fazė dar dalijama į minčių radimą (*inventio*), sisteminimą (*dispositio*) bei įšiminimą (*memoria*), o kalbinė – į kalbinį minties išreiškimą, jos “įvilkimą” į kalbos rūbą (*elocutio*) bei ištartį, pasakymą (*pronuntiatio*).

Antikinės retorikos problematikos svarbiausia dalis buvo topika. Tai retorikos skirsnis, pateikiantis nurodymus bei patarimus apie minčių radimą (*inventio*). Svarbiausia topikos dalis – vadinamųjų topų (lot. *loci*

¹⁷ Žr. *Gallie W. B.* Philosophy and Historical Understanding. London, New York, 1964; *Danto A. C.* Analytical Philosophy of History. Cambridge (Mass.), 1965.

¹⁸ Naratyvistinės epistemologinės istorikos atveju tai būtų kriterijai, įgalinantys skirti “objektyvius” (visuotinai reikšmingus) pasakojimus nuo “subjektyvių”.

¹⁹ Apie postmodernizmą istoriografijoje ir istorikoje žr. taip pat: *Ankersmit F. R.* The Dilemma of Contemporary Anglo-Saxon Philosophy of History // History and Theory. 1986. Beiheft 25. P. 1–27; to paties: Historiography and Postmodernism // History and Theory. 1989. Vol. 28. Nr. 2. P. 137–153; *Kellner H.* Narrativity in History: Post-Structuralism and Since // History and Theory. 1987. Beiheft 26. P. 1–29; *Ruesen J.* Zeit und Sinn. Strategien historischen Denkens. Frankfurt am Main, 1990; to paties: Historical Studies between Modernity and Postmodernity // South Africa Journal of Philosophy. 1994. Nr. 13(4). P. 183–189. H. White’o teorijos analizei skirtas specialus pagrindinio istorijos teorijos periodinio leidinio numeris: History and Theory. 1980. Beiheft 19. Metahistory: Six Critiques.

²⁰ Klasikiniai retorikos teorijos veikalai yra Cicerono “Retorika, arba apie retorinį išradimo meną”, “Apie oratorių”, Kvintiliano “Kalbėtojo ugdymas”, Aristotelio “Retorika” bei nežinomo autoriaus “Retorika Herenijui”.

communes) sąrašai. Topai – tai “bendros vietos”, “kabiliukai” klausimui iškelti ir apsvarstyti. Šie topai varijuoja skirtingoms tekstų rūšims. Antai pagiriamosioms kalboms įpriklusė tokie topai kaip kilmė, sveikata, grožis, dorybės bei kylantys iš jų poelgiai ir t. t. (apie 30–40 topų). Tai dalykai, kurių autoriui patariama neužmiršti mąstant, už ką ir kaip jis galėtų tam tikrą asmenį pagirti. Nuo antikos laikų retorikoje priimta skirti tris kalbų rūšis: teisminės, patariamiosios ir giriamosios. Pirmuoju atveju aptariami tam tikro asmens (asmenų) padaryti praeityje veiksmai, antruoju – būsimi, trečiuoju – kalba skirta dabartinei asmens būklei aukštinti. Nežinia, ar buvo topikų specialiai istorijos veikalams rašyti. Tačiau tam tiko ir teismo prakalbų topai.

Bendra retorikos teorijos evoliucijos tendencija buvo “svorio centro” perkėlimas į stilistiką (mokymą apie *elocutio*) ir netgi redukcija į ją. Stilistika labiausiai domėjosi kalbos “puošmenomis” (*ornatus*). Tai tropai (metafora, metonimija ir t. t.), žodinės figūros (anafora, epifora, paronomazija ir t. t.), prasminės figūros (personifikacija, alegorija) ir pan.

Retorikos teorijos struktūra išreiškė tam tikrą nereflektuotą požiūrį į mąstymo ir kalbos santykį. Šį požiūrį galima pavadinti logicistiniu: mąstymo struktūra yra nepriklausoma ir pirminė kalbos atžvilgiu, o kalba atlieka tik instrumentinę funkciją: kiek galima vienareikšmiškiau “perteikti” mintis, autoriaus sąmonėje jau turinčias išankstinį apibrėžtumą. Šiuo požiūriu tropai ir kitos “minties puošmenos” lieka išoriški minčiai. Naudodamiesi “puošnia” kalba, galime greičiau pasiekti pragmatinių tikslų (įtikinti skaitytoją ar klausytoją, paveikti jo jausmus ir pan.). Tačiau tada iškyla pavojus pačios minties tikslumui ir aiškumui. Neatsitiktinai maksimaliai aiškaus mąstymo – matematinio – kalbinė raiška išsiverčia be jokių “retorinių puošmenų”.

H. White’as atgaivina priešingą kalbos ir mąstymo sampratą, kurią galėtume pavadinti poetine ar romantine. Jos pradininkas buvo G. Vico – XVIII amžiaus mąstytojas, kuris kovėsi paskutiniuose nykstančios retorinės tradicijos mūšiuose su naujųjų laikų racionalistine filosofija.²¹

²¹ Ж.т. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций. Москва, 1940.

Vėliau ją gynė F. Nietzsche ir H. G. Gadameris. Pagrindinę šios sampratos idėją galima pavadinti "metaforos pirmumo" teze: "metafora yra fundamentali kalbos forma, būdama (istoriškai ir logiškai) pirmesnė už pažodinę (*literal*)".²² Logiškas, aiškus ir tikslus mąstymas bei kalbėjimas yra metaforiško, tropiško mąstymo suakmenėjimas, formalizacija. Tai, tiesą sakant, netgi ne mąstymas, bet skaičiavimas – mechaniškas reikšmių dėliojimas pagal sintaksės ir semantikos taisykles. Inovacinis, kūrybiškas mąstymas neįmanomas nelaužant egzistuojančių kalbos taisyklių. Logistiniu požiūriu taisyklių laužymo rezultatas yra visokiausios beprasmybės, kurias kadaise norėjo visiškai eliminuoti iš kalbos loginiai pozityvistai, svajoję apie "idealią kalbą" ir ieškoję "reikšmės kriterijaus", leidžiančio vienareikšmiškai skirti prasmingus sakinius nuo beprasmių. Romantišku "poetiniu" požiūriu aiškios ribos tarp prasmės ir beprasmybės kalboje nėra. Visi conceptualaus mąstymo atsinaujinimai – tai prasmingos beprasmybės, kadangi vyksta metaforiškos kalbos dėka. "Taisyklingas mąstymas" ir jį išreiškianti vienareikšmė kalba – tai tik "laukinio", metaforiško mąstymo anstatas.

H. White'as bando "įskiepyti" šią poetinę mąstymo ir kalbos sampratą į tradicinės retorikos teorijos struktūrą, kuri prasideda topika ir baigiasi stilistika. Dėl to jo teorijoje pati **topika**, kaip "minčių radimo" teorija, virsta **tropika**: "minčių radimas" – tai tropiškas mąstymas. Tokį mąstymą galima vadinti ir produktyviaja vaizduote, jeigu turėsime omenyje, kad tai kalbinė vaizduotė. Taip tropika, tradicinėje retorikoje tik stilistikos dalis, virsta kalbos ir mąstymo teorijos pagrindu.

Tačiau H. White'ą domina ne mąstymas ir kalba apskritai, bet būtent istoriko produktyvus mąstymas ir kalba. Jo dėmesio centre – istorinio diskurso giluminė tropika. Amerikiečių teoretikas daro išlygą, kurią galima laikyti ir tam tikra nuolaida logicistinei kalbos ir mąstymo sampratai. Jis teigia, kad produktyvaus istorinio mąstymo "tropiškumas" pradeda reikštis tik vadinamajame "istorinės sintezės" lygmenyje. "Istorinė sintezė" istorikoje tradiciškai vadinamas pavienių faktų, kuriuos

²² Žr. Hesse M. B. *Models, Metaphors and Truth // Knowledge and Language* / ed. Ankersmit F. R., Mooij J. J. Dordrecht etc., 1993. P. 54.

aprašo atskiri teiginiai, susiejimas į didesnius konceptuales darinius. Kaip ir kiti naratyvistai, H. White'as būdinga istoriografijai sintezės forma laiko pasakojimą. Taigi H. White'o teorijoje tropai yra istorinio pasakojimo konstrukcijos determinantai, nuo kurių priklauso tai, kaip istorikas interpretuoja atskirus faktus galutiniame savo intelektualinio ir kalbinio aktyvumo produkte – pasakojime. H. White'as mano, kad pavieniai sakiniai (taigi ir faktai bei teiginiai) yra vienareikšmiai, o faktai gali būti objektyviai nustatyti pagal vienodas kiekvienam moksliniam tyrimui taisykles.

Tokio grynai mokslinio tyrimo rezultatu gali būti tik beprasmiškas faktų, tikrų teiginių chaosas. Vos tik istorikas bando iš jų sisteminti daugiau ar mažiau apimtus praeities vaizdus, pasakoti, pradeda reikštis jo istorinės vaizduotės ypatumai, kuriuos lemia vieno iš keturių pagrindinių tropų (*master tropes*) dominavimas. Tai metafora, metonimija, sinekdocha ir ironija.

Tradiciškai retorikoje tropai – tai žodžiai, vartojami perkeltine prasme. Metafora čia apibrėžiama kaip tropas, grindžiamas panašumu tarp objekto, kurį nurodome ar apibūdiname, vartodami žodį perkeltine prasme, ir to, kurį nurodome ar apibūdiname, vartodami tą patį žodį tiesiogine prasme (“Jonas yra erelis”). Metonimijos tiesioginė reikšmė nurodo dalykus, kurie yra metonimiškai nusakomų dalykų priežastys (“Jonas pasiskolino iš Petro Kantą”), padariniai, dalys (“Ei, barzda, duok užrūkyti!”). Pastarąjį atvejį, kai tiesioginė reikšmė nurodo dalį ar atskirą savybę, o perkeltinė – visumą, galima vadinti ir sinekdocha. Sinekdochą nuo metonimijos skiria intencija pasakyti, kad tiesiogiai įvardijama dalis yra pati svarbiausia, esmingiausia, išraiškingiausia ir pan. visumos atžvilgiu (“mūsų Jonas – tai bent galva!”). Ironijos atveju norime pasakyti kažką priešingo tiesioginei mūsų posakio prasmei. Ironija yra ypatingas, “aukštesnio lygio” tropas, kuris gali būti pavadintas “metatropu”, mat ir kiti tropai gali būti vartojami ironiškai (pvz., ką tik pateiktas pavyzdys).

Tropams jungiant istorijos faktus į platesnius “praeities vaizdus” jų vaidmuo analogiškas tam, kurį I. Kantas *Grynojo proto kritikoje* skyrė intelekto kategorijoms. Intelekto kategorijos tvarko “pojūčių chaosą” ir suteikia jam daiktiškos patirties pavidalą. H. White'o istoriografijos teorijoje tropai yra istorijos faktų interpretavimo strategijos, kurios “pre-

figūruoja istorinį lauką” (*historical field*), apibrėždamos istoriko “kalbinio protokolo” kontūrus. Šis “kalbinis protokolas” – tai ne policijos protokolo ar posėdžio protokolo, bet veikiau diplomatinio protokolo analogas. Tai konvencijos, nustatančios istoriko kalbos formą.

Analitinėje istorijos filosofijoje istorijos faktai buvo aiškinimi loginiais argumentais, kuriuos sudaro prielaidos ir išvados.²³ H. White’as tokį faktų aiškinimą “formaliu argumentu” laiko tik vienu iš trijų jų aiškinimo būdų. “Aiškinamąjį efektą” jis priskiria taip pat ir faktų “įsiužetnimui” (*emplotment*) bei jų “ideologinių implikacijų” atskleidimui. Faktus “įsiužetiname” pasakodami juos arba kaip herojišką romaną,²⁴ arba kaip tragediją, arba kaip komediją, arba kaip satyrą. Tiek pat (keturi) yra ir sužetais užkoduotų bei formaliais argumentais paašikintų faktų “ideologinių implikacijų” tipų. Jos gali būti anarchistinės, radikalias, konservatyvios arba liberalios.²⁵

Standartinę “aiškinimo formaliu argumentu” schemą analitinė istorijos filosofija vaizduoja taip:

$$\frac{C_1, \dots, C_m}{L_1, \dots, L_n}$$

E

Šioje schemoje C yra vienetiniai teiginiai, nusakantys pradines sąlygas, o L – nomologiniai teiginiai, išreiškiantys dėsnius. Analitinės aiškinimo logikos požiūriu, paašikinti tam tikrą faktą (E) – tai gauti jo aprašymą iš pradinių sąlygų aprašymų ir dėsnų: susumuoti, “uždengti” jį dėsniais. H. White’as teigia, kad toks aiškinimas yra tik vienas iš keturių “aiškinimo formaliu argumentu” tipų, kurį pavadina “mechanistiniu aiškinimu”. Kiti trys yra formistinis, organicistinis ir kontekstualinis. Formistinio aiškinimo atveju “aiškinamasis efektas” išgaunamas

²³ Tiesa, ir patys aršiausi mokslų metodologinio monizmo šalininkai nurodo, kad istorikų tekstuose eksplicitišku pavidalu tokių argumentų neaptinkame, nes istorikų samprotavimai paprastai yra entimemos, kuriose dauguma prielaidų “nutylimos”.

²⁴ Angl. *romance*, skirtingai nuo *novel* (buitinio romano).

²⁵ H. White’as panaudoja kiek modifikuotą K. Mannheimo ideologijų klasifikaciją. Žr. *Mannheim K. Ideology and Utopy: An Introduction to the Sociology of Knowledge*. New York, 1946.

individualizuojant vaizduojamąjį objektą, organicistinio – jį integruojant į visumą, kontekstualinio – vaizduojant jį vis platesniame kontekste.²⁶

Abstrakčiu kombinatoriniu požiūriu galima įsivaizduoti labai daug derinių, kuriuos sudarytų tropologinės strategijos, „įsiužetinimo“ būdai, „aiškinimo formaliu argumentu“ ir ideologijų tipai. Tačiau ne visi jie realiai galimi. Šios galimybės prigimtį H. White'as paaiškina „atrankinės giminytės“ sąvoka.²⁷ Šią sąvoką XVIII–XIX amžiais vartojo chemikai (vėliau ją pakeitė *valentingumo* sąvoka). Panašiai kaip ne visi cheminiai elementai vienodai „noriai“ vieni su kitais sudaro cheminius junginius, taip nevienodai harmoningai derinasi ir vieni su kitais istoriko mąstymo ypatumai. Lemiamą vaidmį čia vaidina tropologinės strategijos. Jos yra „istoriografinių stilių“ kristalizacijos centras. Tam tikra tropologinė strategija reikalauja tam tikro „įsiužetinimo“ būdo, lemia dažniausiai istoriko naudojamą „aiškinimo formaliu argumentu“ tipą bei jo ideologines implikacijas. Antai, metonimiškai mąstantis istorikas pasakoja apie įvykius tragiškai, aiškina juos mechanistiškai ir linkęs daryti radikalias ideologines išvadas. Kitaip sakant, jis „mato“ istorijoje žmoniškų siekių tragediją susidūrus su „nenugalimomis“ istorijos „jėgomis“ ar „geležiniais dėsniais“ ir svajoja apie „visai kitokį“ pasaulį.

H. White'as išskiria keturis pagrindinius istoriografinius stilius, kurių komponentus sieja patvariausi „atrankinės giminytės“ ryšiai:

Istoriografinis stilius	Tropologinė strategija	Įsiužetinimo būdas	Formaliai aiškinančios argumentacijos tipas	Ideologinės implikacijos
metaforiškas	metafora	herojinis romanas	formizmas	anarchizmas
metonimiškas	metonimija	tragedija	mechanizmas	radikalizmas
sinekdochiškas	sinekdocha	komedija	organicizmas	konservatizmas
ironiškas	ironija	satyra	kontekstualizmas	liberalizmas

²⁶ H. White'as čia remiasi amerikiečių filosofo S. Pepperio idėja, kad kiekvienas aiškinimo tipas yra pagrįstas tam tikra „šalmine metafora“ (angl. *root metaphor*). Žr. *Pepper S. C. World Hypotheses. A Study in Evidence.* Berkeley etc., 1942.

²⁷ Kaip atskirų istorinio mąstymo momentų „atrankinės giminytės“ pagrindą H. White'as mini tų momentų „struktūrinę homologiją“. Žr. *White H. Metahistory.* P. 29.

Šią istoriografinio stiliaus teoriją H. White'as panaudoja kai kurių XIX amžiaus istorikų ir filosofų, taip pat šių laikų istorijos mąstytojų kūrybai analizuoti. "Gryni atvejai", t. y. tokie, kai istoriko kūryba tiksliai atitiktų vieną iš keturių istoriografinio stiliaus tipų, yra palyginti reti. Tokio "harmoningai mąstančio" istoriko pavyzdžiu H. White'as laiko Leopoldą von Ranke'ę. Vyraujantis L. Ranke's istorinės vaizduotės tropas buvo sinekdocha. Istorija vokiečių istorikui buvo komedijų virtinė²⁸, atskirus įvykius jis aiškino organicistiškai (kaip "istorinių idėjų" išraiškas) ir darė konservatyvias socialines-politines išvadas. Tačiau įdomesni, H. White'o nuomone, "disharmoniški" istorikai bei istorijos filosofai.²⁹ Šiuo atveju tropologinės analizės uždavinys yra atskleisti istoriko vidines įtampas ir mąstysenos prieštaravimus. Tuos prieštaravimus sąlygoja arba dviejų (ar daugiau) tropų konkurencija istoriko vaizduotėje, arba bandymas panaudoti nederančius su vyraujančia tropologine strategija bei tarpusavyje "įsiužetinimo" būdus ir formalaus aiškinimo schemas, arba "nederančių" ideologinių pažiūrų deklaravimas, arba ir viena, ir kita, ir trečia. Kiekvieno "disharmoningo" istoriko mąstymas ir istorinė vaizduotė disharmoninga savaip. Bet dažniausiai pasitaiko neatitikimas tarp ideologinių implikacijų ir kitų individualaus istoriografinio stiliaus elementų. Antai klasikinis metaforiškai "istorinį lauką" "prefigūruojančio" istoriko pavyzdys galėtų būti prancūzų istorikas J. Michelet'as (1798–1874), kuris suteikdavo pasakojamiems įvykiams herojinio romano pavidalą ir formistiškai juos aiškino. Tačiau J. Michelet'as buvo liberalas, o ne anarchistas. Metonimiškai mąstančio istoriko pavyzdžiu H. White'as laiko A. Tocqueville'į (1805–1852), kuris dėl polinkio į mechanistinę istorijos įvykių aiškinimą yra vienas iš šiuolaikinės socialinės istorijos pirmtakų. Tačiau ideologijoje jis buvo liberalas. Ironijos, satyros ir kontekstualinio aiškinimo meistras buvo J. Burchkardtas (1819–1897), kuris buvo ne liberalas, bet konservatorius.

Amerikiečių tyrinėtojas mano, kad istoriografinio stiliaus teorija gali būti panaudota ir istorijos filosofų (istoriosofų) kūrybai analizuoti. Ši

²⁸ Komediją čia reikia suprasti ne pigaus farso, bet greičiau Dantės *Dieviškosios komedijos* prasme. Šypsosi čia ne komedijos personažai, bet išmintingas istorikas, su atlaidžia simpatija stebintis veikėjų žmogiškąjį silpnumą.

²⁹ Žr. *White H. Metahistory*. P. 191.

analizė netgi lengvesnė, nes istorijos filosofai siekia formalizuoti poetines išvalgas, pagrindžiančias istorikų “kalbinius protokolus”, ir iškelti jas iš “potekstės” į teksto paviršių.³⁰ Istoriografinio stiliaus teorijos galimybes H. White’as parodo nagrinėdamas G. Hegelio, K. Marxo, F. Nietzsche’s ir B. Croce’s raštus. G. Hegelio istorijos filosofijos pamatas yra dviejų istorinės vaizduotės tropų – sinekdochos ir metonimijos – derinys. Tuos pačius pradus H. White’as aptinka ir K. Marxo mąstyme. G. Hegelis metonimiškai ir tragiškai apmąsto atskirų tautų istorinį likimą, istorijos visumą sinekdochiškai suvokdamas kaip komediją, kurioje visi galų gale susitaiko. Toks pat optimizmas būdingas ir K. Marxui, tačiau jis tikrąją harmoniją nukelia į porevoliucinius laikus, kurių nereikia G. Hegeliui, nes jis istorijos komediją laiko jau baigta. Todėl K. Marxas – radikalas, revoliucionierius, o G. Hegelis – konservatorius. Metaforiškos istoriosofijos meistras H. White’as vadina F. Nietzsche’ę, o ironiškos – B. Croce’ę.

H. White’as mano, kad ir gamtamokslinis mąstymas grindžiamas “tropiniu” pamatu.³¹ Tačiau čia tam tikru tropu pagrįstas “kalbinis protokolas” pajėgia įsitvirtinti kaip vienintelė ir privaloma norma. Po to tas “kalbinis protokolas” gali būti formalizuotas, o mąstymas – paverstas skaičiavimu. H. White’as nekonkretizuoja šios minties, bet, matyt, moderniosios gamtotyros “kalbinio protokolo” pagrindu jis laiko metonimiją.

Istoriografijai būdingas principinis mąstymo stilių pliuralizmas. O kadangi istoriografijos “kalbiniai protokolai” nėra formalizuoti, čia lieka gerokai daugiau erdvės istoriko “sprendimo galiai”, taktui, paskališkajai “subtilumo dvasiai” (*esprit de finesse*) reikštis. Vis dėlto ir istoriografinio mąstymo raidoje H. White’as išvelgia tam tikrą pasikartojantį piešinį, sąlygojamą imanentiškos tam mąstymui teleologijos. Istoriografijos raida XIX amžiuje, H. White’o manymu, – tai nesėkmingas bandymas įveikti ironišką istorijos žiūrą. Tokia žiūra buvo būdinga XVIII amžiaus šviečiamajai istoriografijai. L. Ranke, J. Michelet’as, A. Tocqueville istoriografijoje, J. G. Herderis, G. Hegelis, K. Marxas, F. Nietzsche istorijos

³⁰ Žr. Ten pat.

³¹ Žr. Ten pat. P. 429.

filosofijoje bandė – kiekvienas savaip – “pabėgti” nuo šios ironijos. J. Burckhardtas istoriografijoje ir B. Croce istorijos filosofijoje ironiją įteisina. Ironiškas stilius, anot H. White'o, būdingas ir nūdienos Vakarų istoriografijai.

Pažintiniu požiūriu nei vienas istoriografinis stilius nėra pranašesnis. Ir vis dėlto H. White'as pripažįsta vieną ironiško stiliaus privatumą. Ironijos metropas yra potencialiai refleksyvus. Istorikas gali būti ironiškas ne tik savo vaizduojamų personažų (“išgyventos istorijos”) ir kitų istorikų pastangų objektyviai pavaizduoti ją “rašytine istorija” atžvilgiu. Toks ironijos lygmuo buvo būdingas ir XVIII amžiaus istorikams švietėjams. Panaudojant ironijos refleksijos potencialą, ji gali tapti autoironija. Tokią autoironišką laikyseną H. White'as skelbia ir savo paties teorijos atžvilgiu. Ji yra to verta, nes pagrįsta “metaforos metafora”: metaforišku tradicinės tropų sampratos panaudojimu “istorinei vaizduotei” apibūdinti. Mat tradicinės retorikos požiūriu, tropiškumas gali būti būdingas tik paskirų žodžių arba sakinių reikšmėms. O H. White'as jį susieja su stambesnių semantinių vienetų – pasakojimų – reikšme. Retorikos tradicijos atveju tai būtų “prasminės figūros”, būtent alegorija. Tačiau H. White'as nenori pasakyti tik tiek, kad kiekvienas istorinis pasakojimas yra alegoriškas. Jis nori kalbėti apie metaforą, metonimiją, sinekdochą ir ironiją kaip apie gilumines “istorinio diskurso” bei “istorinės vaizduotės” struktūras, t. y. tokius dalykus, kuriems retorikos tradicija šių terminų taikyti neleidžia. Taigi išeina, kad rašydamas apie metaforą, metonimiją ir kt. kaip “istorinės vaizduotės” atributus, H. White'as vartoja tropų pavadinimus ne “pažodine”, bet “perkeltine prasme”. Visai natūralu (kaip ir daro H. White'as) baigti tokį minties judesį ironišku žvilgsniu į jį patį.

Kaip ir dera tikram autoironikui, H. White'as tolerantiškas kitų istoriografinių stilių atžvilgiu (nors ši tolerancija irgi ironiška): “Mes esame laisvi ir suprasti “istoriją”, kaip mums patinka, ir daryti ją, kokią norime. Ir jeigu pageidaujame įveikti agnosticizmą, kurį mums primeta ironiškas požiūris į istoriją, pretenduojantis į vienintelį galimą “realizmą” ir vienintelį “objektyvumą”, kurio galime siekti istorijos tyrimuose, mums tereikia tą požiūrį atmesti ir nuspręsti žvelgti į istoriją iš kitos,

antiironiškos perspektyvos.”³² Autoironija ir skiria postmodernizmą, kaip autoironišką sofistiką ir reliatyvizmą, nuo senosios, “rimtosios” sofistikos ir reliatyvizmo. Teoretikas, autoironiškai skelbiantis reliatyvizmą, daro tai “nerimtai”, žaismingai, nepriiimdamas jokių įsipareigojimų ar atsakomybės už galimas praktines išvadas. Tradicinės sofistikos ir retorikos reliatyvizmas buvo reliatyvizmas, derinantis teorinio mąstymo markiavelišką instrumentalizaciją prie “strateginės”, manipuliacinės veiklos tikslų. Postmodernistinis reliatyvizmas – tai demobilizuotų ideologų, profesionalių “žaidėjų stiklo karoliukais”³³, nebeįžvelgiančių savo veikloje jokios gilesnės prasmės, pranokstančios paprastą profesinio vaidmens vaidybą, atodūsis.

³² Žr. Ten pat. P. 433–434.

³³ Neatsitiktinai daugelio postmodernizmo teoretikų specialybė akademiųjų specializacijų registre yra vadinamoji “intelektinė istorija”.